

Szarka László hatvanéves

Somogyi Tibor felvétele

Laci, tetszik, nem teszik, ez a beszélgetés hatvanadik életéved betöltése alkalmából készül. Ebből a hatvanból közel negyvenet a szakmában, történészként töltöttél.

Szerencsére nincs gondom éveimmel. A mi szakmánkban egyébként is tanácsos jóban lenni a múlt idővel, hisz ha valakinek, nekünk tudnunk kell becsülni, ami régi, s ami megmarad a korábbi korokból. Életgyűrűinkben hordjuk a történeti kódokat. És éppen ezek tehetnek képesekké bennünket arra, hogy értelmezni tudjuk a befejezett vagy velünk élő múltat. Mindennapi új kérdéseink mellett éppen ez a szocializációs és intellektuális háttér az, ami befolyásolja történeti megismerésünket.

Sok minden más mellett ezért is egyfajta kegyelmi állapotként élek meg minden születésnapot.

A huszadik századi kelet-európai közegben szocializálódtál, lettél felnőtte.

A történelemmel foglalkozó emberként korán szembesülni kellett adottságainkkal és lehetőségeinkkel. Mi, akik a 20. század szerencsésebb, világháborúk nélküli felében, de a vasfüggönyön inneni, szerencsétlenebb sorsú részében éltük le életünk első ötven évét, egyszerre érezhettük magunkat – Móricz regényhőse, Joó György módjára – boldog embernek és a kommunista pártállam „tulajdonságok nélküli” társadalmában szolzszenyicini fogolynak. Mi, akik itthon maradtunk a szovjet zónává lett Kelet-Európában, látszólag a hatalom akaratának engedelmeskedtünk, de szabad akaratainkat nem tudták megtörni. Boldogtalan boldogság állapotaként éltem meg magam is az első 35 évemet. Most, az 1989-ben elkezdődött új időszámításban, a „lét elviselhetetlen könnyűségét”, drámai hétköznapiságát megtapasztalva, beláthatjuk: volt abban némi igazság, amit Kundera az 1960-as évek Prágájából kitekintve már megérzett. A kommunizmus számos abszurditása a szabad versenyes kapitalizmusban is jelen van. A tömegdemokrácia és a fogyasztói világ a maga százalmas, ösztársadalmi szinten

mégis hatékony manipulációival sokszor emlékeztethet bennünket a pártállami demagógia tobzódására. Van okunk aggódni, miként sodor mindannyiunkat a mediális agymosás és az informatikai-technológiai kiszolgáltatottság orwelli rendszere új végzetek felé.

Mit örököltél szüleid generációjának történelméből?

Nekünk a világháború, a szlovákiai magyarsággal szembeni 1945–48 közt ért jogfosztások, üldöztetések, az osztályharc legvadabb éveivel együtt az éppen befejezett történelmet, a szüleink nemzedékét embertelenül megpróbáló események élő emlékéi jelentette. Ennek a generációnak már nem átélnie, hanem megértenie kellett a szenvedéseket és megaláztatásokat, a jogtalanság és hontalanság szörnyűségeit. Amit azonban mi magunk is megtapasztaltunk, az a család, a rokonság, s persze az eredeti faluközösség felbomlása volt. Apám – a nagyszüleim Dudvág-parti házai felé sétálva – majd minden alkalommal megpróbálta fejembe verni, melyik házban ki, milyen rokon, ismerős magyar család lakott a lakosságcsere előtt... És persze bennünket sem kímélt az elmúlt század. Szembesülnünk kellett egy megvalósíthatatlan utópia minden zsákutcájával és csődtömegével. Aztán meg a rendszerváltás felelősségével, mulasztásaival.

Bár nem a sztálinizmus, hanem Sztálin halálának évében születtél, 1968-ban értél abba a korba, amikor egy fiatal körbenéz maga körül és felfedezi a világot, a közéletet, 1989 pedig férfikorod teljében ért. Melyik év határozta meg legjobban az életedet? Hatvannyolcasnak vagy nyolcvankilencesnek tartod magadat?

A hatvannyolcas nyár és ősz kamaszkorom legszebb emléke, éppúgy, amint a '89-es fordulat pedig felnőtté válásom meghatározó élménye marad. Az alsószeli határban 1968. augusztus 21-én a Királyrév felől feltorlódott orosz tankok közt biciklizgettünk. A galántai gimnáziumban úgy kezdődött az oktatás szeptemberben, hogy az utcán végtelenül idegennek tűnő magyar katonai járművek vesztegeltek. Múlékony '68-as igazságainkról aztán egy év múlva már csak csöndben lehetett beszélgetni az emlékeim szerint csupa hatvannyolcas tanárainkkal. Köztük osztályfőnökünkkel, Pukkai Lászlóval, a – kassai kormányprogram diszkriminatív pontjainak elutasítását tartalmazó – „galántai revizionizmusként” elhíresült követelések egyik megfogalmazójával. Sok minden jót és rosszat, szépet és hamisat megtapasztalhattam hát. Mindez erős szérumokkal oltott be mindenfajta hamis mítosz, misztifikáció és illuzionizmus ellen. Innen nézve az ember életkora inkább áldás és a bölcsesség forrása.

Hogyan lett belőled történész? Kik azok, akik a történelem felé tereltek? Mikor dőlt ez el véglegesen?

Engem a történelem iránt három dolog tett fogékonyá és elkötelezetté. Elsősorban gyermekkorom tapasztalati anyaga és szocializációs háttere. Katolikus családi nevelésem, a mindkét részről kiterjedt nagycsalád rendszeres és aktív hitélete, a magyar iskoláim kiváló tanárai. És persze az alsószeli, galántai mindennapok, amelyek folyamatosan ütköztették bennem a mindent behálózó kommunista ideológia ígéreteit és valóságát. Ez a mindenben megmutató ellentmondás volt az első inspiráló élményem. Másodikként ezekhez az élményekhez társult felnevelő szülőföldem, a Dudvág, Vág, Feketevíz menti, rajongva szeretett mikrovilág hétköznapi és történeti élmény-

anyaga: a honfoglalástól napjainkig egymásba fonódó nagy és kis történetekkel, a Káldi György-féle katolikus biblia első kiadásának kézbe vehető példányával, Bornemisza semptei, mácsédi, vágai, nyéki ördögi kísérteteivel. S végül harmadikként a nemzetiségi jelenségkör iránti természetes érdeklődés, a kisebbségi léthelyzetekben biztos irányítót jelentő erős magyar, és mégis kezdettől nyitott identitás minta. A Szelibe telepített tótkomlóiakkal, cseh, szlovák, magyarországi világgal egyaránt kapcsolatokat kereső család védő, oltalmazó és szabadságot adó háttere. Mindez fokozatosan egészült ki a nem éppen egyenes vonalú, de annál makacsabb iskolai, szakmai felkészüléssel, a mindenfajta módszertani nacionalizmus elutasításával.

Ez mintha valamifajta eleve elrendelt pályaképre való utalás lenne részéről...

Jól látod, de közben sok véletlen is közrejátszott életem alakulásában. Születésnapom előtt pár nappal feleségemmel, Melindával felkerestük a Vág-parti szlovák Klobušice (Klobusic) községet. Édesapámat, aki családunk alsószeli hivatalosságok részéről történt negatív káderezése miatt munkanélküli lett, az ottani állami gazdaságban könyvelőként befogadták. A gazdag múltú Klobusitzky família kastélyának szomszédságában, az ottani nyomorúságos majorság egyik egyszobás lakásában születtem. A családi legendárium szerint igazi papás szülés volt. Csak magyarul beszélő jó anyámnak a szlovák bábasszony utasításait apám egy éjszakán át a konyha nyitott ajtaján át tolmácsolta. A korábban múzeumként működött kastélyt éppen most privatizálják, a majorság helyén egy új illavai utcator épült. Baross Gábor, a mindössze 44 éves korában, 1892-ben elhunyt vasminiszter klobusici temetőben található mauzóleuma akár az állandóságot is jelképezhetné. Csakhogy a helyieknek fogalmuk sincs róla, kit őriz a temetőjük. Ott, a klobusici kastélyparkban, s kint a temetőben, meg az illavai börtönnel egybeépült templomban, ahol a magyarul tudó pap 1953. augusztus végén megkelesztelt, átérezhettem az eleve elrendeltségek és a véletlenek egymást gyakran keresztező, máskor meg erősítő hatását, ritkán méltányolt szerepét.

Téged már pestiként ismertelek meg, nem gondoltam volna, hogy ilyen erősek benned a szeli kötődések.

A családi örökség – anyám katolikus nevelése, apám erős nemzeti érzelmű, de a csehszlovák valóságot elfogadó életfelfogása – fontos kiindulópont maradt. Emellett a – mátyusföldi kukoricaföldek fölfe magasodó – szomszédos deáki templom a maga Halotti beszédig visszamutató tornyaival, az ugyancsak szomszédos peredi csatater 1849-es emlékezetével (gyermekkorunk kedvenc játszóhelye a csata első ütközetének helyét adó Elővér nevű majorság volt), s persze a két Szeli, Galánta pompás iskolái életre szóló élménnyel gazdagítottak. Pozsonyba ezzel és az 1968-as évet követő visszarendeződés tapasztalataival felvértezve érkeztem a bölcsészkar magyar-történelem szakára.

Mit adott Neked a pozsonyi öt év?

A biztos családi háttérrel, az egyre sűrűbb pesti kapcsolatokkal még a Husák-korszak – inkább szárnalmas, mint rettenetes – neosztalinista rutinjai és díszletei között is képes voltam élvezni az egyetemi éveket. Pedig évfolyamtársaimmal, Cséfalvay Ferivel, szegény Konrád Ingével, Bodon Valikával meg a többiekkel sokszor szembesültünk a

kisnemzeti történelmek törékeny és mülékony konstrukcióival, a létező kommunizmus és a virulens szlovák nacionalizmus hidegjelős hétköznapjaival.

Pozsonyban a Turczel Lajos, Sima Ferenc, Jakab István, Zeman László, Csanda Sándor, Kázmér Miklós alkotta magyar tanszéken éreztük otthon magunkat, pedig ott is sok minden átrendeződött akkoriban. A történelem tanszéken pedig – ahol a bécsi döntés határvonalát bíráló Branislav Varsík mellett a csöndesen bölcs Ján Hučko, a segítőkész Marián Skladaný, az egyre harciasabb Matúš Kučera, meg a boszniai annexiós válság nemzetiségpolitikai következményeiről írott szakdolgozatomat felügyelő Mikuláš Písch, és a megnyerően okos Herta Tkadlečková révén – a husáki csisztkák ellenére maradt valami a hatvanas évekből. Kiváló és színvonalas előadásokat hallgathattuk, de rögtön 1971-től éreztük, hogy az egyetemen már teret foglalt a keményvonalas dogmatizmus is.

Mégis pesti történész lett belőled. Ez nem volt szokványos pálya, s talán ma sem az.

1976-ban Popély Gyula segítségével a pozsonyi Történettudományi Intézetbe kerültem, s az ott töltött pár hónapos munka után a budapesti Intézetben kezdtem el dolgozni. 1978-tól kezdve több-kevesebb rendszerességgel jártam át Pestre, ahol az Eötvös Kollégiumban, illetve Czine Mihály társaságában, Ancsel Éva, Arató Endre óráin, s más egyetemi rendezvényeken megismerkedhettem a pesti nemzedéktársak egy részével. Mindezt sok minden befolyásolta. A családalapítás, a pályakezdés mellett például a Duray-perhez vezető itthoni értelmiségi mozgalmak egyszerre „rendies” és egyszerre kockázatos ellenállása. A kisebbségi léthelyzet adottságainak, kötöttségeinek, feladatainak a tudatosítása, amelyek részben helyhez, szituációhoz kötöttek, másrészt viszont a másik partról is megélhetőek, teljesíthetőek. Ezeket mérlegelve – Tóth Lászlóval, Varga Imrével egy időben – döntöttem az áttelepülés mellett, s lett belőlem is hontalan. Az anyaország másfél évig hontalanként kezelte. Igaz, ennek egyedüli súlyos következménye volt: nem vagy csak drága vízummal utazhattam haza. Itteni tapasztalataim, szakmai előéletem azután Pesten nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a 19–20. századi nemzeti, nemzetállami, nemzetiség-történeti kérdésekkel kezdtem foglalkozni.

Azért lehetett volna belőled gazdaságtörténész is, hiszen a kisebbségi kérdés akkori-ban nem volt a szakma érdeklődésének fókuszában.

A pozsonyi Történettudományi Intézetben Vadkerty Katalin és Popély Gyula mellé kerültem, a 19. századi osztályra, a leleményes és nagy munkabírású, amúgy meg ortodox kommunista, ruszin származású, magyarországi kapcsolataira mindig büszke Pavol Hapák vezette osztályra. Ott éppen az 1970-es évek második felében kezdődtek el a hatkötetes Szlovákia történetének munkálatai. Első feladatom szegény megboldogult Medénével a dualizmus kori magyarországi népszámlálások, földbirtok- és üzemstatisztikák adatainak az aktuális szlovák államterületre való átszámítása volt, klasszikus mechanikus, tekerős számológépekkel. Ügyni kellett például arra, hogy a pozsonyi hídfő Moson megyei három községének szarvasmarha-, juh- és házi baromfiállományát is hozzászámoljuk a szlovákiai adatsorokhoz. Rövid otlitém idején robbant ki az a mindmáig lezáratlan asszimilációs vita, amely Hanák Péternek a 19. századi polgárosodásról és asszimilációról a Történelmi Szemlében megjelent írásával indult a szlovák és a magyar történészek között.

Milyenek voltak első pesti szakmai benyomásaid, tapasztalataid?

Botor módra ismerni véltem a várost, mikor egy 1976 őszi hajnalon a komáromi személyvonattal, hontalanútlevéllal, házasemberként és állás nélkül a Keleti pályaudvarra érkeztem. Az első napokban kiderült, Budapest akkor is tele volt lehetőséggel és tiltással, segítőkészséggel és elutasítással. Egy percig sem éreztem magam idegennek, rengeteg segítséget, bátorítást, támogatást kaptam, amit egy életen át próbálok másoknak továbbadni. Ezért érzem ma is eredendően fontosnak a magyar–magyar kapcsolatok minél átfogóbb intézményesítését, magától értetődővé tételét. Az első hetekben találkoztam Für Lajossal, aki a Mezőgazdasági Múzeumban szervezett egy kisebbségi történeti csoportot. Megkerestem Féja Gézárt egy óbudai kicsi panellakásban, ahol a számomra régóta fontos népi író sok-sok megszívlelni való bölcsességgel, tanáccsal látott el engem. Rövid időn belül kapcsolatba kerültem a pesti bölcsészkaron a szigorú marxista és kiváló tanárember Arató Endrével, a kisebbségi világok irodalmának prédikátor kisugárzású ismerőjével, Czine Mihállyal, akik biztosan gyorsan felmérték, mi mindent nem tudok, legfeljebb csak érzek. Ideológiailag két szélső pólus, Féjával, Fürrel együtt négy egymástól eltérő habitus, életpálya, mégis nekem mindez maga volt a teljesség.

És az Intézetben kivel kerültél kapcsolatba?

Pesten a Történettudományi Intézetben Rozsnyói Ágnesnek, Ránki Györgynek köszönhetően kaptam előbb könyvtárosi, majd „tudományos ügyintézői” állást az akadémiai intézetben. Pályakezdésem idején a pozsonyi származású Niederhauser Emil mellett Hanák Péter, Katus László, Benda Kálmán, R. Várkonyi Ágnes, Benczédi László, Glatz Ferenc, Péter Katalin, s persze a velem együtt akkori pályakezdők, Soós István, Laczkó Mihály, Kövér György, Miskolczy Ambrus, Hóvári János, Pogány Ágnes, Felber Katalin, Pajkossy Gábor, később Romsics Ignác segített sokat. Az intézet valódi otthonommá vált, a kollégák közül pedig többekkel szoros baráti közelségbe kerültem. Akárcsak a Múzeum körüli Széchényi Könyvtárban, ahol Kemény G. Gábor és Jeszenszky Géza adott sokszor tanácsot, s kezdtem velük együttműködni. Pár évvel később Niederhauser Emilnek köszönhetően elkezdtem tanítani a Debreceni Egyetemen, majd később Katus László meghívására Piliscsabán a Katolikus Egyetemen, azután pedig az egri Eszterházy Károly Főiskolán. A dualizmus kori nemzetiségi kérdés és a 20. századi magyar kisebbségek problémakörének egyszerre vonzó és veszélyes párhuzamai alapvetően kijelölték a fő kutatási területet. Kemény G. Gábor forrásközlő sorozatának kiadásra való előkészítésekor, majd a szlovákiai megyei levéltári anyagok kutatása során hamar be kellett látnom, a dualizmus kori magyar nemzetállam gondolata egyszerre volt megkésett és koraszülött vállalkozás. Hiszen az időközben felerősödött román, szlovák, szerb, horvát nemzetépítő nacionalizmusokat már nem lehetett meg nem törtéنتté tenni, s a kora újkori francia, angol, porosz monarchiák példája mit sem ért, a Habsburg Monarchia tényleges bécsi hatalmi központja pedig leleményesen állította egymással szembe a magyar államiságot alapvetően magáénak tekintő magyar és a – közös államban maguk helyét követelő – nem magyar törekvéseket. A vonzó és tetszetős svájci, belga példák pedig csak elméletileg tűntek megvalósíthatónak, a Habsburg- vagy akár a Szent István-i képletre már nem lehetett alkalmazni őket.

Sok nevet, kiváló történészeket említettél. Mondanál bővebbet azokkal való kapcsolatról, akik meghatározóak voltak szakmai pályádon?

Niederhauser Emil, aki kezdetben minden tanulmányom, szövegem átolvasott, kijavított, s a maga tudatos és makacs kelet-európai és szlavisztikai orientációjával jól ellenpontosozta azt a bennem kezdettől fogva erősen élő és Szűcs Jenő remek történeti esszéje nyomán már-már dogmává vált közép-európaiságot, amely mindig is a legjobb feloldási lehetőséget kínálta és kínálná ma is a régió kisnemzeti nacionalizmusainak, kisebbségi konfliktusainak kezelésében. Az Intézetnek igazi hőskora volt ez az időszak, amikor egyrészt a tízkötetes Magyarország története készült, másrészt a nagy pártpolitikai, ideológiai szakadások előtti utolsó időszakban mindenki tudott egymással beszélni, együttműködni. Így aztán Niederhauser Emil és Benda Kálmán mellett Hanák Pétertől a nyugat-európaiak, amerikaiak által kialakított, működőképes elemzési fogalmak iránti tiszteletet és elméleti fogékonyságot, Litván Györgytől, Ádám Magdától pedig a források feltétlen tiszteletét lehetett megtanulni. Utóbbiban persze a kora újkoros Szakály Ferenc és Bartha Gábor jelentette a legmagasabb mércét, akikkel a szlovákiai levéltárakban többször is közösen dolgozhattam. Én persze rögtön rátaláltam a magyar–cseh–szlovák kapcsolatok témakörére is, s az akkortájt 25 éves csehszlovák–magyar vegyes bizottság irattárát, majd jubileumi kötetét szerkesztve, igen korán szembesültem az együttműködés lehetőségeivel és gyötrelmeivel.

Mire gondolsz, miféle gyötrelmekkel találtad magad szemben?

Akkoriban először Arató, majd Niederhauser Emil, Ádám Magda, Tilkovszky Loránt vezette magyar részről a bizottsági munkát, akik gyorsan belátták a cseh és szlovák kollegák egyre reménytelenebb helyzetét a husáki világ kötöttségei közt, s ezért az évenkénti tanácskozások helyett kétéves intervallumban állapodtak meg. Sohasem adták fel a „nehéz témák” keresését, s ezek rendszerint felváltva kerültek elő a kötelező „baráti”, összekapcsoló kérdésekkel. Emlékszem az első, 1979-es kassai tanácskozási ülészakra. A délvidéki háttérű, nemzetiségi kérdéssel elmélyülten foglalkozó, a '68-as Csemadok-programot támogató Kóvágó László mély csalódására. Ő a konferencián látva, hogy az 1919-es év magyar és a csehszlovák értelmezései közt már akkor milyen mély szakadékok húzódtak, inkább elvi síkra terelte a vitát. A magyar kommunisták internacionalizmusa és a csehszlovák államalapítás pragmatizmusa között éppúgy nem volt átjáró, mint ahogy sokszor ma is nehéz közös nevezőt találni nemzetiségértörténeti vitáinkban. Ott, 1979-ben Kassán, a főutcai pincevendéglőben, az esti vacsoránál az egymással magyarul és szlovákul versenyt éneklő vendéglői asztaltársaságban Kóvágó László megpróbálta ugyan vizionálni a szép közös jövőt, a szülővárosába velünk együtt hazatérő Kemény G. Gábor lehangoló kassai körképe azonban sokunkat kijózanított.

A közös történelem „hármastükrét” ekkor nemcsak a nemzeti, hanem a neosztalinista Husák-rendszer és a kétfrontos Kádár-rendszer ideológiai hordalékai, egyre éleződő politikai konfliktusai is elhomályosították. A történeti családnevek szlovák átírásának abszurditása, a szlovák helynévhasználat 19. századi magyarosítást idéző korabeli bratislavai gyakorlata, majd a Duray-per nyomán kialakult magyar–szlovák jégkorszak egyik mélypontja volt a kapcsolattörténetnek.

1986-tól '98-ig az MTA Történettudományi Intézetének voltál előbb könyvtárosa, ügyintézője, majd tudományos munkatársa, végül osztályvezetője. Hogyan emlékszel vissza pályafutásodnak erre a szakaszára? Melyek voltak azok a feladatok, amelyek megtaláltak, illetve azok az eredmények, amelyek ehhez a korszakhoz köthetők?

A késői Kádár-korszaknak a maga egyszerre dekadens és felszabadító végelgyengülése éles kontrasztban volt az itthoni befagyasztott csehszlovák világgal. Az elhúzódo párkányi mozdonycserék félóráiban volt időm és módom személyesen és ténylegesen is megtapasztalni a két világ közti különbségeket. Pedig az itthon rendőrségi megfigyelők által követett beszélgetéseink s az otthon szintén megfigyelt és lehallgatott szervezkedések közt nagy különbség nem igazán volt, legfeljebb a szabad választás lehetőségében. A Duray-per előtt, alatt az történt velem, mint valami érzelmes film szereplőjével: egyszerre éreztem magam az itthoni események részesének és külső megfigyelőjének. Közben láttam a szlovákiai magyar iskolák, intézmények megfélemlítésének hatását, személyesen megkerestem Janics Kálmánt, sokak nevében kérve őt, hogy álljon el a perben vállalt negatív szerepétől. A per második napján jelen voltam, s alapos feljegyzést készítettem róla, amit a Nyugatiban rám váró Jeszenszky Gézának adtam át, s emlékezetem szerint a Miklós és a mi igazunkat erősítő bírósági tárgyalás ellenére nagyon reménytelennek és kritikusnak láttam a politika világát...

Éppen ezért szinte menekültem a munkába. Nekem például nagyon fontos volt a Kemény G. Gábor-féle dualizmus kori nemzetiségi iratközlésben való részvétel, amely kapcsán a budapesti, majd a prágai, pozsonyi, turócszentmártoni levéltárak mellett kutathattam Újvidéken, Karlócan, Zentán, kijuthattam Nagyváradra, Szatmárnémetibe, Kolozsvárra is. Igaz, Romániában érdemi kutatást akkor nem végezhettem, de kiépültek az első délvidéki, erdélyi kapcsolataim.

A magyar kormányzati nemzetiségi politika szlovák vonatkozásairól készült kandidátusi disszertációmmal megörököltem a magyar nemzetállami nacionalizmus és a szlovák nemzetépítő nacionalizmus egész 1918 előtti történetét. A maga szélsőséges magyar és szlovák interpretációival, acsarkodásig fajult vitáival, a Trianon árnyékai által eltakart közös értelmezési lehetőségekkel sokan viaskodunk, s mi belül látjuk is az elmozdulásokat. Az olvasók, a tankönyveket használók talán a kelleténél kevesebbet kapnak ebből.

A pozsonyi, bicsei, radványi, lőcsei, kassai levéltárakban őrzött vármegyei levéltári anyagokban és a nehezen, de mégiscsak kutatható Masaryk-hagyatékban, cseh-szlovák egyesületi levéltárakban egyszerre volt jelen a korábbi évszázadok hungarus világának lenyomata és a modern nacionalizmusok gyorsan kiéleződő konfliktusa. A disszertáció és a témából készült tanulmányok, az említett iratközlés két kötete mellett párhuzamos stúdiumok keretében elkezdtem foglalkozni a magyar kisebbségek történetének két világháború közti, illetve pártállami történetével. Így lett fontos viszonyítási pontja kutatómunkámnak Masaryk, Jászi Oszkár, Jócsik Lajos nemzetiségtörténeti munkássága.

Mekkora fordulat volt, milyen változásokat hozott '89 a szakmai életedben?

Utóbb azt gondolom, szerencsém volt azzal, hogy 1988 őszétől 1989 nyaráig a mainzi Egyetemes Történeti Intézet ösztöndíjasa voltam. Így a fordulat döntő hónapjaiban nem tudtam belevetni magam mindazokba az itthoni és otthoni vitákba, amelyek addigi életemben legalább olyan fontosak voltak, mint a szakmai munka. A működő Nyugat-Németország, a nyugat- és keletnémetek közti elképesztő mentális távolságok

számomra, aki addig csak a keleti oldalról láthattam a berlini falat, rendkívül fontos impulzusokat jelentettek. A bonni külügyi levéltár anyagát kutatva, a brémai, hamburgi, müncheni egyetemi konferenciák résztvevőjeként, a cseh, román, lengyel, kínai, chilei, finn, bajor, belga, holland ösztöndíjas kollégák társaságában, ott a Rajna és a Majna összefolyásánál értettem meg igazán nemzedékem európai vasfüggönyös tragédiáját. A nyugati civilizáció előnyeit, a működő német demokrácia és föderalizmus sikereit látva, mi a szovjet blokkban végzetesen félrecsúszott, zsákutcás „létező szocializmus” kínjainak, tapasztalatainak a birtokában nehezen tudtuk fogni, miért csak '89-ben dőltek le a falak. Emlékszem a hajnalig tartó vitára, amikor '88 telén a brassói traktorgyárban kirobbant munkásmegmozdulás hírére úgy fogadtuk, hogy a lengyel Szolidaritás szelleme végre hatni kezd, miközben a nyugati kollégák inkább félni látszottak a kelet-európaiak lázadásától.

És otthon, az akadémiai intézetben mi változott?

Hazatérve az akadémiai intézetben, a Magyarorsággkutató Intézetben, majd a Teleki László Intézetben egymást érték a nemzetiségi konferenciák. Juhász Gyula professzor úr '89 őszén a Széchényi Könyvtárban hívta össze az első kisebbségi magyar autonómiakonferenciát, utána jöttek a vajdasági magyar autonómiatervezet szakértői vitái.

Aztán Tóth László kezdeményezésére a 21 évet megélt Regio című kisebbségtudományi folyóirat 1989. évi megalapítása, a lap és a Regio-könyvek szerkesztése. A szerény anyagi háttér miatt segítőkész kivállalkozók, a kisebbségi ügyeknek elkötelezett emberek támogatásával, közreműködésével tudunk szinte ingyen lapot csinálni, és szerencsére a hivatal már nem szól bele a munkánkba. Majd jött egy nagy kaland, a Szabad Európa Rádió Budapestre költözött magyar stúdiójában két és fél év alatt „egyenes adásban” közvetíttem a cseh–szlovák kettéválást, a kisebbségi jogok nemzetközi intézményrendszerének kialakulását, a Bős–Nagymaros-vita kieleződését stb.

Amikor a Történettudományi Intézet élén Ránki Györgyöt és Pach Zsigmond Pált követő Glatz Ferenc kezdeményezte, hogy előbb az intézetben, majd az Akadémia intézményhálózatán belül ki kell alakítani egy kisebbségkutató műhelyt, akkor már kibújni sem tudtam volna a feladatok elől.

Előbb a Benda Kálmán által vezetett Magyar Történészek Nemzetközi Társaságának megszervezése, majd a Kosáry Domokos, Hanák Péter, Csoóri Sándor és Konrád György vezetésével, így, az ő együttes és közös irányításukkal kialakult Közép-európai Kulturális Klub titkári teendői segítettek az intézetszervező munkát. A magyar–magyar kutatások magától értetődően a kisebbségi korszak feltárását szolgálták. A cseh, szerb, szlovák, osztrák, német, orosz együttműködési programok pedig a közép-európai vitákon keresztül kapcsolódtak össze bennünket a térség hasonszórú, kisebbségiként vagy demokrataként többletérdekelt kollégáival, intézményeivel. Glatz Ferenc pedig akadémiai elnöként lehetőséget teremtett egy szakmai kutatóműhely megteremtésére.

2001-től voltál az Akadémia Kisebbségkutató Intézetének alapító igazgatója. Egyáltalán minek köszönhető az intézet megszületése?

Sokféle előzménye volt az intézetalapításnak. A tragikusan fiatalon elhunyt Joó Rudolf, majd a magyarországi kisebbségi törvény előkészítésében sokadmagával fontos érdemeket szerzett Bíró Gáspár kezdettől fogva nemzetközi mércével mérhető tel-

jesítménnyel vétették észre magukat. A Pozsgai Imre körül szerveződő, illetve a Tabajdi Csaba és Szokai Imre által kezdeményezett nemzetiségpolitikai fórumokon, majd az egyes politikai pártok, a kormányzat és végül a kisebbségi önkormányzatok szakmai testületeiben, tanácsadó szervezeteiben mintegy száz körülire tehető azoknak a jogászoknak, történészeknek, néprajzosoknak, nyelvészeknek, politológusoknak a száma, akikkel együtt lehetett működni. Hozzájuk csatlakoztak továbbá az idősebb jogásznemzedék tagjai, de olyan egész életükben a kisebbségi és diaszpóramagyarsággal foglalkozó nehéz, de szent emberek, mint a tavaly meghalt Lipcsey Ildikó, vagy a pár hónapja elhunyt bibliográfus, Viczián János. A Juhász Gyula vezetésével megalakult, majd Kiss Gy. Csaba és később Romsics Ignác által irányított Magyarágkutató Intézet, majd a Fejős Zoltán és Gyarmati György által vezetett Teleki László Intézet pedig a maguk egyszerre alapozó-dokumentációs és néhány alapkérdésre koncentráló munkájukkal utat nyitottak az interdiszciplináris etnikai kutatások előtt. A vezetők mellett Süle Andrea, Vogel Sándor, Diószegi László Sebők László, a „mi” Molnár Imrénk, Hamberger Judit, Szilágyi Imre neve jut eszembe, akikhez aztán Fedinec Csilla, Bárdi Nándor, Ablonczy Balázs csatlakozott, s igen erős kutatási bázist képviselt. Az alapvetően a történeti-társadalmi szemlélet megerősítésével a telekisek tették újra legitimé, elfogadottá a kisebbségi kérdés tudományos vizsgálatát.

Melyek voltak az intézetalapításkor a programod, terveid sarokpontjai?

Kétféle elképzelést kellett ötvözni az intézet beindításakor. Az egyik elgondolás szerint a két világháború közötti egyetemi – például a pesti, pécsi, debreceni – kisebbségi intézetekhez hasonlóan nekünk is egyfajta referatúra-rendszerben kellett volna kiépítenünk az intézet alapszerkezetét: a négy nagyobb létszámú kisebbség és a diaszpóramagyarság demográfiai, jogi, nyelvi, oktatási kérdéseinek elemzése mellett legfeljebb egy módszertani-elméleti csoport működtetése kínálhatott volna szabad kezet. Minthogy azonban ez a fajta feladatmegosztás eleve a kormányzati döntés-előkészítés logikáját tükrözte, s ez a feladat alapvetően eleve a Teleki Intézetek és a Külügyi Intézetnek volt már leosztva, nagy örömmre sikerült a magam által is szorgalmazott másik logikát érvényesítenünk. Ennek lényege az „ethnic studies” mintájára szerte a világban – az Egyesült Államokban, Nagy-Britanniában, Skandináviában vagy éppen Oroszországban és Japánban, illetve Kínában is – létrehozott interdiszciplináris kutatóhelyek mintájának adaptálása volt a mi speciális kelet-közép-európai nemzetállami helyzetünkre. Így lett a nevünk a nyakatekert és magyartalan Etnikai és Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, ami mögött a rossz nyelvek szerint főként az állt, hogy az amerikai intézetek profiljától eltérően szóba se kerülhessenek a vallási vagy a szexuális kisebbségek. Később azonban kiderült, hogy például a romakérdés terepszintű kutatásában megkerülhetetlen a roma nők helyzetének, szerepének alaposabb megvizsgálása, de szerencsére senki sem kötött bele az ilyen típusú kutatásainkba.

Hogy emlékszel vissza, miként fogadták a történész kollégák, hogy a kisebbségkutatás kiválik s önálló utat kíván bejárni?

A fentiek alapján tehát igyekeztem önkorlátozó és nyitott lenni: nem egy újabb történeti kutatóhelyet szerettem volna kialakítani, hanem az etnikai, nemzeti, nyelvi, migrációs kisebbségek alapkérdéseit sokféle megközelítésben egyszerre vizsgáló interdisz-

ciplináris intézetet. Az ötfős induló fiatal kutatói csapatban Kállai Ernő, a közelmúltig a kisebbségi ombudsman pozícióját betöltő kolléga képviselte a jogászokat és a szociológusokat, Eiler Ferenc a történészeket, Kovács Nóra az antropológusokat, Szesztay Ádám pedig politikus történészként a politológusokat. Az induló kis létszám és az általam fontosnak tartott kezdeményező, koordináló szerep miatt kezdettől fogva a hálózati kutatási modellt szorgalmaztuk. Gyorsan kialakult az együttműködés a többi akadémiai társadalomtudományi kutatóintézettel, magyarországi kisebbségi önkormányzati kutatóhelyekkel, a magyarországi és külföldi egyetemi tanszékekkel, s természetesen a Telekivel és a roma kutatásokban élen járó Szociológiai Intézettel, a CEU-ban dolgozó kollégákkal és még sok mindenki mással. A Norvég Alap támogatásával rögtön a legelején a flensburgi Európai Kisebbségkutató Központtal, a bolzóni kisebbségkutató intézettel és a CEU-val közös, összehasonlító európai autonómiaelemzést végeztünk, Gál Kinga mostani EP-képviselő koordinációjával. És ezzel 1998-ban elkezdődött az a 12 éves kutatásszervezői ámok, amikor magamra, saját kutatásaimra jutott a legkevesebb idő: hosszú időre vége szakadt a rendszeres levéltári munkának, a Széchényi Könyvtárban eltöltött egybefüggő heteknek, hónapoknak. Szerettem, amit csináltam, tehát nem panaszkodom. Közben az intézet létszáma, a Teleki felszámolását követően hozzánk kerültekkel, az antropológiai, szociológiai és migrációs csoporttal együtt elérte a huszonöt-harminc főt.

Mit tartasz utólag az intézet első tíz évében a legfontosabb eredményeknek?

Bár nem tudtunk minden tervet megvalósítani, sikerült megcsinálni egy-két adatbázisprogramot, a Kárpát-panel címmel reprezentatív mintán elvégzett magyar-magyar összehasonlító szociológiai felmérést, a kisebbségi és diaszpóramagyarság 20. századi történetének tankönyvét, s megannyi fontos konferencia- és tanulmánykötetet. És persze megszülettek a doktori disszertációk, kiváló monográfiák, tematikus sorozatok. Sikerült lelket lehelni a ma Termini hálózat néven ismert magyar-magyar szociolingvisztikai együttműködésbe, s persze számos fontos munka jelent meg a kisebbségtörténet területén is. Kezdetől fogva figyeltünk arra, hogy a legfontosabb kisebbségi magyar oktatásszociológiai, identitás- és támogatáspolitikai témák mellett a magyarországi kisebbségi önkormányzatiság felemás, de működő- és fejlődésképes intézményrendszere, a magyarországi kisebbségek nyelvi asszimilációja is folyamatosan jelen legyen kutatásainkban. A Kemény István vezetésével 2002–2003 között megvalósult harmadik országos reprezentatív romafelmérés eredményei meglehetősen pontos tükört állítottak a magyar közvélemény elé: a politikailag akkor még nem korrekt módon vagy a maitól eltérően tematizált romakérdés megannyi közhelyét cáfolták meg az eredmények, s jelezték a probléma konfliktuspotenciáját és a megoldás lehetséges irányait. A szórvány- és a migrációkutatás, az előítélet- és diszkriminációelemzés terén is sikerült igazi érdemi kutatói kooperációkat kialakítani hazai és külföldi kutatóhelyekkel.

Bár valószínűleg jóval többet is lehetett volna együttműködni a szlovákiai partnerintézetekkel, szép számmal akadtak közös munkáink a Fórummal, a szlovák Akadémia Etnológiai, Társadalomtudományi és Történettudományi Intézeteivel.

A mai Intézet törzsét alkotó kollégák – Fedinec Csilla, Feischmidt Margit, Kovács Nóra, Tóth Ágnes, illetve Bárdi Nándor, Ilyés Zoltán, Kovács András, Vizi Balázs, Papp Z. Attila vezetésével –, több új fiatal kutatóval kiegészülve már képesek a befutott aka-

démiai intézetek szintjén teljesíteni, és a szervezeten belül radikálisan átalakult akadémiai intézethálózatban láthatóan sikeresen megállják helyüket. Nekem ez az egyik legnagyobb elégtétel, ami miatt egy percig sem bánom az intézetépítésre szánt 12 évet. Éppen ellenkezőleg: rengeteget tanultam az intézeti munkatársaktól, a közös munkából. A kisebbségkutató kollégákkal, s azokkal, akik ma már máshol dolgoznak, tartós baráti érdekszövetséget alkotunk.

Bár hivatalosan 1976-ban áttelepültél Magyarországra, a felvidéki kapcsolataid a továbbiakban sem korlátozódtak csupán a családi szálakra. Sőt azt is mondhatnánk, hogy a rendszerváltás után az itteni magyar tudományos intézményrendszer kialakításának az egyik „pesti patrónusa” lettél. Hogyan látod ennek a munkának a sikerességét, s egyáltalán hogyan ítéled meg a mai szlovákiai magyar tudományos intézményi hálózatot?

A kérdésben megbúvó megtisztelő túlzást elhárítva, három dolog jut eszembe, amiről – sok egyéb mellett – érdemes volt és érdemes lesz még sokat vitázni. Azok a tudományos szervezési memorandumok, programok, amelyek az 1980-as években megfogalmazódtak, általában magától értetődőnek tekintették, hogy az állam előbb-utóbb belátja, hogy az akkor is már egymilliónál jóval több szlovákiai kisebbségi, az ország egyötöde számára ezen a területen is biztosítani kell az esélyegyenlőséget és az alapvető intézményi hátteret. Ebből mára van a Fórum Intézet, amelyik a kutatási programjaival, a Bibliothecával, kiadványsorozataival, folyóiratával, az egyre gazdagabb portállal, a digitális adatbázissal a minden megpróbáltatás ellenére igazi nagy sikertörténet. Van egy magyar tannyelvű állami egyetemünk, egy alapvetően magyarul oktató karunk és két magyar, illetve hungarológiai tanszékünk. Rajtuk kívül működik néhány közpénzből fenntartott múzeumunk, egy-két egyéb professzionális gyűjteményünk. A Fórum Intézetnek ugyanakkor magának kell megteremteni a működéséhez szükséges forrásokat, még ha az állami támogatások számára is elérhetőek. Nem is beszélve a többi kihezettett civil, egyesületi formában működő regionális vagy helytörténeti kezdeményezésről. Ez a probléma persze nemcsak pénzügyi vonatkozású, hanem a kisebbségi szakemberek más területen magától értetődő integrálásának kérdését is felveti. Hasonló a helyzet a magyarországi kapcsolatrendszerrel és támogatáspolitikával is. Jóllehet sikerült kialakítani, és a folyamatos változások ellenére ma már többé-kevésbé tervezhetőek a magyarországi források, ezek az itthoninál lényegesen szerényebbek és az ösztönző, illetve projekt-együttműködések túl kevés az integrált intézményfejlesztési lehetőség. Az egyetemi magiszteri és doktorképzés előbb-utóbb majd el fog vezetni valamilyen minőségi fordulathoz ezen a téren, ennek lehetséges formáját, kereteit ma még azonban nem igazán látni. Ez az egész közéletünkre jellemző jövőnélküliség és felaprózottság teszi olykor bántóan alaktalanná és szervezetenlenné – a rengeteg eredmény, okos kezdeményezés, fontos munka ellenére – az itthoni magyar kutatói világot. S végül érdemes szembenéznünk azzal is, hogy a lehetőségekhez képest is nagyon keveset sikerült elérnünk a nemzetközi kutatási piacokon való megjelenés terén. Még azok a kevesek, akik kiváló angolságuknak köszönhetően bárhol meg tudnak, meg tudnának jelenni, itthon valójában ugyanabba a mókuserékbe kényszerülnek, mint a magunkfajta bennszülött robotosok, ahelyett hogy minél jobban bevonnánk őket az itthoni tudományosságba, s megbíznánk őket közös kutatási programok irányításával.

Miért döntöttél úgy, hogy tanítást vállalsz a Selye János Egyetemen?

1981 óta mindig tanítottam valamelyik magyarországi egyetemen, főiskolán. Szeretem a hallgatókkal való közös munkát, fontosnak tartom a kutatói és tanári utánpótlás kérdését. Úgy gondoltam, tudnék segíteni Komáromban. Ráadásul megint erős érzelmi szálak kapcsolnak hazafelé: szüleimet megöregedve, betegen már nem lehetett ugyanolyan tékozló módon hónapokra magukra hagyni, mint azt sajnos korábban gyakran tettem. A döntő szempont mégis az volt, hogy a szlovákiai magyar közösségépítés egyik utolsó fontos intézményi láncszeme esélyt kínált arra, hogy igazi szellemi műhelyt, kutatói bázist lehessen kiépíteni. Ma már a magunk bőrén tapasztaljuk, megtanultuk, az egyetemalapítást évtizedekben, ha nem évszázadokban mérik, mint ahogy azt is fel kellett mérni, hogy az egyetemi tömegképzés, ami ma szerte a világon jogos igényként érvényesül, egészen más típusú tanári hozzáállást igényel, mint akárcsak húsz-harminc évvel korábban Debrecenben vagy Piliscsabán.

A hatvan év nem kevés, de fiatalos lendületedet, ki nem hunyó ötleteidet látva nem kételkedés, hogy még tele vagy tervekkel. Belegondoltál-e már abba, hogy a kíméletlen idővel való versenyfutásban milyen szakmai feladatokat kellene még végigvinned? Milyen tervek vannak a tarsolyodban?

Elvben óvatosak, a gyakorlatban inkább tempósak, szorosan ütemezettek. Volt idő, amikor azért kaptam a fizetésem, mert ötleteim, terveim próbáltam megvalósítani, ma sokkal inkább az a céloom, hogy mulasztásaim pótoljam és egy-két dolgot célba vigyek.

Az egyetemen most kilenc szakdolgozat készül nálam, köztük néhány nagyon ígéretes. Emellett feleséggel közösen néhány dél-szlovákiai magyar és szlovák iskolában azt nézzük meg, mennyire vannak közel és távol egymáshoz, mennyiben tanítanak azonos vagy egymástól eltérő szemlélettel a gyakran egy épületben működő oktatási intézmények.

Ugyanakkor három szerkesztett kézirat van 90 százalékos készütségben. Hamarosan nyomdába kerül a magyar–szlovák történeti szöveggyűjtemény, amelyben 32 magyar és szlovák szerző fejt ki véleményét a közös, párhuzamos, konfliktusos nemzeti történelmek viszonyáról. Az etnikai pártokról szóló tanulmánykötet szövegeinek véglegesítése december végéig megtörténhet, s a könyv remélhetően a jövő tavaszra megjelenik. Kicsivel több még a munka az első bécsi döntés diplomáciai okmánytárával. Közben doktoranduszaimmal is előkészítünk egy magyar–szlovák kapcsolattörténeti kötetet. Kemény munka vár még rám a multietnikus csehszlovák nemzetállam kisebbségtörténeti összefoglalójával, amellyel a Kalligramnak maradtam adósa.

S ha mindehhez a Gondviselés is alkalmat, hitet és erőt ad, és közben sikerül fokozatosan megint időt találni némi pihenésre, meditációra, esti tűnődésekre, a család egybegyűjtésére a Garam-torkolattal szembeni, esztergomi kertben, a fácánok, őzek közt, akkor látok némi esélyt az értelmes és boldog záró szakaszra...

Simon Attila

Szarka László önálló kötetei:

1. A szlovákok története. Budapest, Bereményi Kiadó, 1993.
2. Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918. Pozsony, Kalligram Kiadó, 1995.
3. A közép-európai államok kapcsolatai, Budapest, Calibra Kiadó, 1997.
4. Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában. Budapest, Ister Kiadó, 1998.
5. Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918. / Slovenský národný vývin – maďarská národnostná politika v Uhorsku v rokoch 1867–1918. Pozsony–Bratislava, Kalligram Kiadó–MKKI, 1999.
6. Changing Ethnic and Politic Patterns on the Present Territory of Slovakia, Budapest, 2000. (Kocsis Károllyal társszerző)
7. A szlovákiai magyarok kényszertelepítéseinek emlékezete 1945–1948. MTA ENKI, Komárom–Budapest, 2003.
8. Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák. Az etnikai csoportok helye a kelet-közép-európai nemzetállamokban. Budapest, Lucidus Kiadó, 2004.

Főbb díjai, kitüntetései:

A Soros Alapítvány Nyitott Társadalomért díja (1995), a Magyar Külügyminisztérium Lánchíd-díja (2009), Magyarországi Kisebbségekért díj (2010), Kemény István-díj (2011).